

PÆDAGOGIK OG ETIK

PROFESSIONS|SERIEN
AKADEMISK FORLAG

KARSTEN TUFT

KARSTEN TUFT

PÆDAGOGIK OG ETIK

PROFESSIONS|SERIEN
AKADEMISK FORLAG

PÆDAGOGIK OG ETIK

Karsten Tuft

© 2014 Akademisk Forlag, København

– et forlag under Lindhardt og Ringhof Forlag A/S,

et selskab i Egmont

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden gengivelse af denne bog
eller dele heraf er kun tilladt efter Copy-Dans regler.

Forlagsredaktion: Lene Kamuk

Omslag og grafisk tilrettelægning: Henriette Mørk | Imperiet

Sats: Pamperin & Bech Grafisk

Omslagsfoto: Scanpix/Torbjörn Skogedal

Tryk: Livonia Print

1. udgave, 1. oplag, 2014

ISBN: 978-87-500-4213-6

www.akademisk.dk

Indhold

Forord 9

1. Indledning 11

DEL I: ETIK, PÆDAGOGIK OG OPDRAGELSE 19

2. Etik: Dilemmaet om, hvad der er rigtigt 21

Situationsfornemmelse 25

3. Fire svar på etikkens dilemma 31

Opdragelsesfilosofi: Åben samtale 32

Metoder er retvisende ideer 35

Totalitær opdragelse 36

Platon: Kan godhed læres? 39

Filosofiens begrænsning 43

Retvisninger i etikkens dilemma 46

Aristoteles' dydsetik: Fronesis og de klassiske dyder 47

Kants pligtetik: Den anden som mål i sig selv 51

Benthams nytteetik: Etik som målelig adfærd 65

Aristippos' lystetik: Nærvær og behag 70

Afsluttende refleksion 72

4. Pædagogikkens ambition om etisk formning 75

- Fra fysik til politik, etik, psykologi og æstetik 77
- Ideen om pædagogik 78
- Ideer og praksis hos Schläzer, Basedow og Kant 81
- Schläzer 82
- Basedow og Kant 85
- En videnskabelig pædagogik 87
- Dorothea Schläzer 90
- Opdragelse kontra pædagogik 94
- Emilie Basedow 95
- Revolution af opdragelsen: Kant og George Motherby 98
- Zedlitz' skoleforbedring 103
- Danmark på sidelinjen 106
- Afrundinger 109

DEL II: LEG, ETIK OG SITUATIONSFORNEMMELSE 121

5. Filosofisk legeteori og moralopdragelse 123

- Filosofisk legeteori 126
- Leg som bevægelse hid og did 129
- Beskrivelsesproblemet 131
- Børns situationsfornemmelse – i datid 132
- Legens tidslighed 134
- Eksistentielle temaer i lege 138
- Eksistentielle temaer i eventyr og børnesange 141
- Samfundet beskytter 145
- Barndommens mørke og kulde 147
- Børn som råstof 148
- Freud om barndom og leg 150
- Piaget om leg, intelligens og assimilation 153

Sprog og leg hos Gadamer	157
Hvornår begynder sproglighed hos små børn?	161
Fortællinger og situationsfornemmelse	164
Afrunding	166

6. Børns ret til at lege 169

Leg – retssag og lovforbud	172
Værdsættelse af voksnes lege	176
Værdsættelse af børns leg – legepladser og tumlerum	178
Børn i fokus	180
Reformpædagogik	182
Børnenes indbyrdes relationer	186

7. Pædagogik og etik 193

Etik og situationsfornemmelse	195
Godhed kan ikke læres – dyd, pligt, nytte og lyst	196
Fra åbenbaring og videnskab til filosofisk hermeneutik	198
Pædagogers situationsfornemmelse	201
Vuggestuer og lilla ble – fra medicinsk til pædagogisk paradigme	205
Skolefritidsordninger	207
Forskning i børns indbyrdes relationer	208
Perspektiv: Pædagogers kompetenceudvikling	215

Litteratur 219

Register 229

Forord

Vores forestilling om et vidensområde ændrer sig ofte, når vi bevæger os længere ind i det, end vi plejer. Det gælder også vores forestilling om børns verden, hvor nærmere undersøgelse gang på gang viser, at verden set fra deres side er overraskende forskellig fra det, vi tror. Det overraskende består især i, at vi tror, vi kender vores børn så godt, da vi opfatter deres verden som helt overvåget af os voksne. Det første problem er altså at overvinde forestillingen om, at vi kender børns verden. Det samme gælder historien. Også den viser sig at være anderledes, når vi får den i tale.

Denne bog har som udgangspunkt, at etik er det vigtigste i pædagogik. Det er langt hen ad vejen det samme som at sige, at moral er det vigtigste i opdragelse. Jeg skelner ikke mellem etik og moral, men man skal være lidt varsom med at sætte lighedstegn mellem pædagogik og opdragelse, selv om lighedstegnet traditionelt er blevet sat på daginstitutionsområdet.

Jeg følger først og fremmest forbindelserne mellem pædagogik, etik, opdragelse og pædagog. Det fører til, at leg og situationsfor-nemmelse tages op til drøftelse, og beslægtede begreber inddrages også, herunder trivsel, udvikling, læring m.fl. Alt, hvad der fremdrages i den forbindelse, er aktuelt. Det er i denne bogs sammenhæng uden betydning at hævde, at 'man skal kende sin historie' eller tilsvarende. Opdragelse er et centralt og kompliceret område i ethvert samfund, og der er mange kræfter på spil. Det er ikke

nødvendigvis de kræfter, der dominerer mediebilledet, som også er de stærkeste i virkelighedens verden. Et af synspunkterne i bogen er, at reformpædagogik, som ikke fylder så meget i mediebilledet, og da slet ikke, hvor noget omtales positivt, er af stor vigtighed i et demokratisk samfund.

I forbindelse med de kilder, der fremdrages, gør jeg opmærksom på, at jeg kun refererer til de bestemte tekster, der bruges. Når der for eksempel står, at Kant eller Gadamer mener et eller andet, så gælder det kun de tekster, der udtrykkelig henvises til. Jeg har ingen viden om, hvad Kant eller Gadamer personligt mente i det hele taget; det er helt uoverskueligt, selv om det kan være nok så interessant.

Baggrunden for at skrive denne bog er dels den litteratur, jeg har bevæget mig ind i, dels de mange studerende, jeg har mødt som underviser, vejleder og censor ved uddannelsen af pædagoger og musikpædagoger. Jeg har mødt de studerende i klasselokalet, i praktik og til vejledning og takker dem alle. Jeg har gennemført forskningsprojekter i daginstitutioner og har samarbejdet med mange fine kolleger, som jeg også takker. Jeg deltager nu i forskningsprojektet 'Forskrifter for god pædagogik', som har løbet i to år, og som fortsætter et år mere. Jeg har hentet megen inspiration fra dette projekt til bogen her, og jeg takker mine forskerkolleger Lotte Rahbek Schou, Hanne Hede Jørgensen, Anette Boje Koch og Michal Pilgaard samt de mange studerende, som også deltager i projektet. For med- og modspil til mange af bogens tankegange takker jeg Jan Jaap Rothuizen og Thomas Aastrup Rømer. Til sidst takker jeg Akademisk Forlag for stor tålmodighed og utallige gode forslag til forbedringer.

Indledning

Mens *etik* er til stede i alle tilværelsens forhold, betegner pædagogik samfundets opdragelse af individet uden for familien. Jeg tegner her i bogen et billede af etik som en størrelse, der formidles gennem deltagelse. Etisk opdragelse karakteriseres væsentligst som udvikling og tilegnelse og mindre som undervisning og læring. Etik indgår altid i det liv, vi lever, og vi kan på et hvilket som helst tidspunkt sætte etik til diskussion eller blot samtale med os selv. Men vores viden om etik har ikke en sådan form, at etik kan tilrettelægges som et undervisningsstof, der målrettet formidles i særlige forløb. Inden for pædagogikken ved vi, at etik er et vigtigt område, måske det vigtigste. Bogens første del beskriver etik og pædagogik og de spørgsmål, der opstår, når de bringes sammen. Bogens anden del svarer på spørgsmålene.

- To femårige piger leger en tidlig formiddag sammen på børnehavens legeplads. En pædagog står i nærheden. Lidt senere kommer den ene piges bedste legekammerat med sin forælder og går hen til de to legende piger. Da de to tætte legekammerater ser hinanden, begynder de straks at bevæge sig væk for at lege sammen. Den tilbageværende pige står og ser efter dem, behersket, men skuffet. Pædagogen, som har set det hele, kommer til og hilser. Hvad er det etisk rigtige at gøre for pædagogen? Skal pædagogen hævde en ret til at være med i legen, ret til at deltage – også for

den tilbageblevne pige? Er venskabet mellem de to piger en ret, der overtrumfer eller overtrumfes af retten til at være med? Skal pædagogen sætte et andet tiltag i værk senere og arbejde på en langsigtet ændring? Er det vigtigste i situationen at blive stærk nok til at kunne klare også denne skuffelse, fordi der vil komme mange andre skuffelser? Skal pædagogen appellere til de to veninders medfølelse med den tredje pige? Hvilke af disse overvejelser er etiske overvejelser, og hvilke er det ikke?

Første del, *Etik og pædagogik*, redegør i kapitel 2 for, at etik i sin kerne har det dilemma, at vi har let ved at opstille målet – man skal opføre sig ordentligt – men vi er i vanskeligheder, når vi vil udlede præcise handleforskrifter til opnåelse af etikkens mål. Kapitel 3 handler om begrebet *opdragelse*, som altid har været nært knyttet til etiske refleksioner med betoning af, at etisk opdragelse ikke kan forstås som undervisning og læreprocesser. De stærke moralteorier håndterer det etiske dilemma, men foregiver ikke, at de løser dilemmaet (Platon, Aristoteles, Kant, Bentham og Aristippos). Filosofiens nøgterne synspunkt er i korthed, at vores begrænsede erkendevner umuliggør formidling af etisk opdragelse som en læreproces. Herefter ser kapitel 4 nærmere på oplysningstidens nye begreb *pædagogik*, der ved sin fremkomst annonceres som teoretisk og anvendt videnskab om formning af det menneskelige. I modsætning til etikens refleksioner over opdragelse, så annonceres det med pædagogik, at viden om præcise etiske handleforskrifter er noget, vi meget snart vil kunne både opstille og gøre til målrettede undervisningsforløb. Pædagogik udfordrer dermed etikkens opdragelsestænkning på dens eksistens. Udfordrerens, pædagogik, taber ganske vist hurtigt denne kamp og lader sig forvandle til at blive synonym med opdragelse. Men alligevel mister pædagogik aldrig helt sit fødsels-

mærke – præcise handleforskrifter til formidling af etisk dannelse – hvilket er tydeligt at mærke i dag, hvor en række metoder til moralopdragelse markedsføres.

- To toårige drenge leger sammen i sandkassen. Pludselig slår den ene dreng den anden, som giver sig til at græde. Pædagogen kommer hen og taler med børnene, som kort efter fortsætter legen. Hvad skete der? Hvad mener vi, når vi siger, at ‘der var en konflikt’, og at ‘konflikten blev løst’? Hvad ved vi om det, vi betegner som ‘konflikt’? Forsvandt ‘konflikten’ ved at blive ‘løst’? Kan pædagogen aflægge regnskab for sin gøren? Er der etik på spil her? Er der etik i drengenes leg?

Anden del, *Leg, etik og situationsfornemmelse*, giver bud på besvarelse af spørgsmålet om pædagogik og etik under den forudsætning, at formidling af det etisk menneskelige sker gennem deltagelse og tilegnelse og ikke som læring. Som svar inddrages i kapitel 5 en filosofisk legeteori med udgangspunkt i den tyske filosof Hans-Georg Gadamer's filosofiske hermeneutik, der gør det legende til det væsentligste grundlag i menneskers tilværelsesforståelse. Hos Gadamer ses filosofi som ‘opdragelse til filosofi’, og deltagelse er det centrale. Gadamer vil med legebegrebet forstå vores omgang med overlevering, kunst og sprog, og med denne bredde er legebegrebet efter min mening åbent for at inddrage etisk opdragelse. De etiske aspekter i filosofisk legeteori belyses gennem de eventyr, vi fortæller, og i det følgende kapitel 6 inddrages legeforbud til at forstå vores tvetydige og ambivalente, men alligevel positive, forhold til det legende. Opdragelseskulturens positive forhold til det legende videreføres i daginstitutionerne og pædagoguddannelsen ved deres udvikling af reformpædagogikken. Det afsluttende kapitel 7 samler

overvejelserne over pædagogik, etik, moralopdragelse, leg og situationsfornemmelse. Der afsluttes med en perspektivering, som diskuterer bogens hovedbegreber i relation til reformpædagogikkens fortsatte indflydelse og styrke i et demokratisk samfund.

- En fireårig pige bruger en kasse til at stå på og kravler op i et træ. En syvårig dreng går hen og fjerner kassen, uden at pigen ser det. Hvad skal pædagogen, som har set det hele, gøre? Hvad skal pædagogen tænke? Handler det om etik?

Bogen peger på, at *reflekteret situationsfornemmelse* skal ses som et kernebegreb i etisk pædagogik både for professionelle og for børn. De to gennemgående synspunkter i bogen er, at foreningen af pædagogik og etik lykkes i samme grad, som det lykkes at give børn frihed, samt at reflekteret situationsfornemmelse i en pædagogisk profession kræver uddannelse, hvor den studerendes kompetenceudvikling veksler mellem at være inden for og uden for pædagogisk praksis. Frihed spiller en væsentlig rolle i udredningen af pædagogik og etik; det gælder både børn og professionelle pædagoger. Jeg benytter fire tilgange til frihed: Immanuel Kant, John Stuart Mill, Harald Höffding og Hannah Arendt. Der skelnes i denne bog ikke mellem etik og moral.

Bogen henviser til mange forskellige kilder. Efter min opfattelse har alle henvisningerne aktualitet uanset deres alder og sprogdragt. Henvisningerne har ikke kun relevans for og sammenhæng med temaet; ingen kilder er medtaget ud fra et kriterium om, at 'historisk viden er relevant', eller 'historien er vigtig'. Nej, de kilder, der trækkes på, har efter min mening aktualitet på den måde, at de også i dag har væsentlig indflydelse på temaet pædagogik og etik. Anerkendende pædagogik betyder at se den anden og komme på

indersiden af den andens oplevelse. På samme måde betyder anerkendende læsning at læse kilderne i søgning efter, hvad der står, selv om det umiddelbart kan se mærkeligt ud. Det kan tage lidt tid at se, hvad der står, men der dukker næsten altid noget op, når vi giver os tid. Denne brug af teoretiske referencer følger en traditionel tråd i pædagoguddannelsen – se eksempelvis Anna og Bertha Wulff, Astrid Gøssel, Sofie Ribbjerg, Georg Christensen, Espen Jerlang, Bent Madsen, Ida Schwartz, Jan Jaap Rothuizen og Ulla Liberg. Det danske civilsamfunds udvikling af daginstitutioner er globalt set exceptionel og hænger nøje sammen med udviklingen i et demokratisk samfund, der tager reformpædagogikken til sig. I de seneste år har denne tradition fået fornyet næring gennem mange udgivelser fra danske universiteter (Kirsten Hyldgaard, Merete Wiberg, John Krejsler, Susanne Højlund m.fl.) og ikke mindst fra norske og svenske universiteter, hvis omfangsrige pædagogiske litteratur har haft stor gennemslagskraft i de sidste 20 år. Den tyske litteratur, som i pædagoguddannelsens begyndelse havde central betydning, har nu en meget begrænset virkning, men fylder alligevel en del i denne bog. De teoretiske referencer knyttes til personer med det formål at gengive det menneskelige ansigt i den refleksive dynamik.

Jeg gør indledningsvis også opmærksom på, at bogen ikke tilstræber at udvide de centrale begreber. Udvidelse af begreber – man kan eksempelvis tænke på begrebet om læring – giver efter min mening ingen erkendelsesgevinst og vil ofte afspejle bestræbelser på at udvide en professions territorium.

- I et bofællesskab for voksne med nedsat funktionsevne har personalet besluttet, at der skal være lås på køleskabets dør, da flere af beboerne er overvægtige og efter personalets mening spiser for meget uden for måltiderne. Bofællesskabet får af ledelsen at vide,

at denne disposition er ulovlig ifølge Servicelovens § 124 om beboernes selvbestemmelsesret. Hvordan skal personalets indgreb (lås på køleskabets dør) og Servicelovens bestemmelse vurderes etisk? Hvordan skal hensyn til henholdsvis nedsat funktionsevne og selvbestemmelsesret kombineres? Er dilemmaet etisk? Hvordan skelne etiske dilemmaer fra andre?

Både ordet etik og ordet pædagogik dukker op på tidspunkter, vi kender. 'Etik' finder vi første gang i antikkens Grækenland hos Aristoteles i det 4. århundrede f.v.t. 'Pædagogik' dukker for alvor op i oplysningstidens Tyskland i slutningen af 1700-tallet. Som begreb er etik således totusind år ældre end pædagogik.

Til temaet pædagogik og etik hører også *opdragelse*, der er et kompliceret hverdagsord af ubestemmelig alder. 'Opdragelse' har stor betydning for både etik og pædagogik. Det komplicerede kommer af, at ordet opdragelse ikke selv besvarer spørgsmål om, hvem eller hvad der 'drager', eller hvor retningen 'op' går hen. Opdragelse har frem til oplysningstiden spillet en stor rolle i filosofien.

Et fjerde relevant ord inden for temaet pædagogik og etik, professionsbetegnelsen *pædagog*, er også gammelt; det findes hos Homer, det vil sige flere hundrede år før Aristoteles, Platon og Sokrates, og meget længe før 'pædagogik'. Vi ved ikke, hvornår det er dannet. Selv om ordene 'pædagog' og 'pædagogik' ligner hinanden, så er der altså meget stor tidsmæssig afstand mellem dem. Alt i alt er de ord, vi i dag kender og bruger – etik, pædagogik, opdragelse og pædagog – dukket op i løbet af en lang historisk periode.

Etisk handling kræver ikke nødvendigvis komplicerede færdigheder. Ofte drejer det sig om gøren, som enhver har færdigheder til. For eksempel sige tak ved passende lejligheder, give plads for andre i trafikken, aflægge et besøg hos en ven eller fjende, skrive et brev

eller sende en sms. Spørgsmålet om at hilse er et almindeligt tema i alle sociale sammenhænge, og som mange har erfaret, så er netop det at hilse et tilbagevendende etisk tema i pædagogisk arbejde; det gælder i kollegiale sammenhænge og i forholdet mellem institutionernes personale og forældrene – og det gælder også i private sammenhænge, selv de mest intime. Etiske spørgsmål i pædagogisk praksis drejer sig tit om almindelige hverdagshandlinger, som har stor betydning, men ikke kræver særlige manuelle eller intellektuelle færdigheder.

I min behandling af temaet pædagogik og etik tænker jeg altså først og fremmest på hverdagens almindelige praksis:

- En pædagog på en døgninstitution beskriver den pædagogiske struktur med ordene snæver, massiv og urokelig og vurderer på sin side, at strukturen er et tilbud om ro, stabilitet og nogle voksne, som er til at stole på, og som vil de anbragte børn det godt. Pædagogen siger samtidig, at det godt kan være, at det ikke er den oplevelse, som børnene umiddelbart får, når de møder voksne, som stiller krav og siger: “Det skal du”, og pædagogen fortsætter: “Men alle børn finder ud af det hen ad vejen”. Hvordan sættes denne pædagogik i perspektiv af etik? Hvordan vurderes det pædagogiske mål om ro, stabilitet og voksne, man kan stole på i forhold til de forskellige interesser, der tilgodeses – institutionens, pædagogens, de anbragtes?
- En tåget og grå formiddag i november går to treårige børn ud på børnehavens legeplads og hen i sandkassen og leger en times tid. Det er tydeligt, at det, de gør, er meningsfuldt for dem selv. Hvad betyder meningsfuldt? Hvad ved vi? Hvad har vi gjort os af tanker om det? Pædagogikken omkring sandkassen kan fortælles ud fra sandkassens nu hundredårige historie, såvel den indendørs som

den udendørs sandkasse. Hvad kan vi fortælle om betydningen? Er der etik i det meningsfulde, børnene foretager sig?

Pædagogik og etik drejer sig om hverdagens almindelige begivenheder og ikke nødvendigvis tilspidsede situationer. Vi er hver dag utallige gange indlejret i bevægelsen mellem at ville det rigtige og at gøre det rigtige. Hverdagens trummerum, der formentlig er det mest fremtrædende tema i pædagogisk praksis som hjemsted for etik, er et andet udgangspunktet end det mere dramatiske, når Det Ethiske Råd for eksempel drøfter aktiv dødshjælp eller abort i 16. uge. Eller de oprivende retssager om krigsforbrydelser ved FN's Krigsforbryderdomstol. Eller diskussionen om etik ud fra lovgivningens bestemmelser om rettigheder og overtrædelser og domstolens fastsættelse af straf.

Spørgsmålet om at handle etisk besvarer vi i hverdagen på mange måder. Det etiske spørgsmål om at gøre det rigtige er altid til stede; det gælder tydeligt, når vi er frit handlende, men det gør sig også gældende, når vi følger detaljerede regler. Etik gennemsyrrer alt og er ikke noget, der kobles til og fra. Vi italesætter vores etiske overvejelser mange gange i løbet af en dag; både i vores samtale med os selv og i samtale med andre.

Etik handler om, hvad der er det rigtige at gøre i konkrete situationer. Hvad der er rigtigt, er snarere noget, vi fornemmer i situationen, end noget, vi kan lære gennem undervisning. Situationsfornemmelse udvikles livet igennem hos både børn og voksne. Derfor er reflekteret situationsfornemmelse nødvendig i al pædagogisk praksis.

Denne bog giver læseren historisk og begrebsligt indblik i etikens relation til pædagogikken. Gennem et vue over et udvalg af pædagogikkens hovedpersoner – fra Platon og Aristoteles over Kant, Schlözer og Basedow til Freud og Piaget – samt gennem refleksioner over centrale begreber – opdragelse, leg, trivsel, udvikling og læring – får læseren skærpet sin etiske bevidsthed.

Med afsæt i Gadamers legeteori beskriver forfatteren desuden, hvordan det etiske og en reflekteret situationsfornemmelse spiller sammen hos både professionelle og børn. Og jo større frihed børn gives, des større er chancen for, at pædagogik og etik tilsammen udgør en meningsfuld helhed.

Bogen henvender sig primært til studerende på de pædagogiske uddannelser, men vil være relevant for de fleste, der beskæftiger sig med etik og pædagogik i det professionsfaglige felt.